

BURSA MEZARLIKLARI VE SAKINLERİ

Hasan Basri ÖCALAN

Prof. Dr., BUÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Üyesi

Giriş

İnsanoğlu vefat edince toprak ona kucak açar ve bu kucağa mezar diyoruz. Mezar, kişinin dünya hayatından gerçek anlamda geriye kalan tek ve son izidir. Başka eserleriyle anılan kimselerin bırakacağı iz mezardan ibaret olmayabilir ama mezar herkesin kendi izi olarak dünyaya diktiği bir işaret taşıdır ve herkesin bu taşı dikmeye hakkı vardır insanlık tarihi boyunca çeşitli şekil ve formlarda mezar türleri ortaya çıkmıştır. Dünyada, bizden önce yaşamış hemcinslerimizin bize bıraktıkları bu küçük ama anlamlı sembolleri korumak önce insanlık adına, sonra kendi adımıza güvenli bir dünyada olunduğunun huzurunu hissettirir. Eski çağlardan beri insanların mezarlara yükledikleri anlamlar değişse ve tartışılrsa da mezarlara verdikleri önem anlamsız değildir. Mezarları önemsemek insanlığın müşterek değerlerinden biri olup her çağda, her dinde ve her kültürde karşımıza çıkmaktadır. Mezarlar ve mezarlıklar kimi zaman ölümün karşısına dikilen adeta ölümsüzlük anıtları gibi, kimi zaman da ölümün önünde diz çöken teslimiyet sembolleri gibi birbirine benzemeyen niyet ve duruşların taşlaşmış biçimleridir. Kùltürler başka konularda olduğu gibi mutlaka ölüm gibi temel bir konu üzerinde de değerler ve tutumlar geliştirirler. Bu tutumların mezarlara ve mezarlıklara yansımaları doğaldır. Hatta mezarlara ve mezarlıklara karşıt oluşan tutum da yine bir kùltür, inanış ya da ideoloji sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

İslâm inancına göre dünyaya geliste esas olan yaşamak olmakla beraber ölüm de haktır. Hayatın ve insanî değerlerin korunması, dünyanın imar edilmesi ve ebediyet için gerekli hazırlığın yapılabilmesi için Allah insana hayatı sevdirmiş, ölümü ise acı ile karşılanır bir niteliğe büründürmüştür. Ölümün çok etkileyici bir nasihatçi olduğu sözü eskiden beri genel kabul görmüş, hatta hadis diye de nakledilmiştir. İslâm felsefesinin önde gelen filozoflarından İbn Miskeveyh; insanın başına gelen şeyler içinde ölüm korkusunun bütün korkuların en şiddetlisi ve en etkilisi olarak algılandığını, bunun da çeşitli sebeplerden kaynaklandığını söylemiştir: a) Ölümün gerçek niteliği hakkında insanın bilgisiz olması; b) İnsanın ölümden sonra ne olacağını bilememesi; c) Bedenin çözülüp bozulmasıyla ruhun da aynı âkıbete uğrayacağını zannetmesi; d) Ölümden duyacağı acı ve ıstırapların çektiği hastalıkların ağrı ve acısından daha şiddetli olacağından ve ölümden sonra büyük bir azap çekeceğinden korkması; e) Ölümden sonra başına neler geleceğini bilememesi; f) Geride bırakacağı mal mülk gibi şeylere üzülmesi¹

İslâm inancına göre ömrü dolan her canlı gibi insan da bu dünyadaki kendisine tanınan süreyi tamamlayıp vefat eder. Vefat eden kimsenin arkasından iyi konuşmak, onun hatırasını yâd etmek esastır. Üzerine mezar yapmak, mezarının şekli ve görkemi ise dönemden döneme ve kùltürlere göre değişiklik göstermiştir. Bu yazıda özellikle Bursa'da bir kısmı yok olan/edilen hazire ve mezarlıklar ile söz konusu hazire ve mezarlıkların tarihçesine, burada medfun bazı meşhur şahsiyetlerin isimlerine değinilecektir.

¹ Mustafa Çağrırcı, "Ölüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İSAM, İstanbul 2007, cilt: 37, s. 36.

Bursa Hazireleri

Tarihi binalardan cami, mescit, türbe, tekke, mektep ve medrese gibi binaların etrafından oluşana küçük çaplı mezarlıklara hazire denilmektedir. Hazireler, genellikle hazirenin ait olduğu binayı yaptıran kişi ve onun ailesinden bireylerin gömülmesiyle teşekkül etmeye başlamaktadır. Ayrıca mescit ya da mektep binasında görev yapmış olan imam ya da muallimin de o mescidin veya mektebin haziresine gömülmesi sıkça rastlanan bir gelenektir. Mescit, dergâh ve mektep binaları mahalle içinde yer alan birimler oldukları için hazireler de ister istemez mahalle içinde teşekkül ederek mahalleyi yapan mistik unsuru teşkil etmiştir. Ölülerıyla bir arada yaşamak Osmanlı şehirlerinin anlamlı ve hatta keyifli yanlarından biridir. Sokağının kapısını açınca küçük bir mezarlıkla karşılaşan insan işine gidinceye kadar herhalde böyle birkaç mezarlığın önünden geçiyor, akşam yine aynı şekilde evine dönüyordu. Böylece hayatının her anında hem ölülerini hem de ölümü hatırlamak durumundadır. Mektebe giden çocuk, mahallesinde ve ders arasında mektepte oyun oynadığı bahçede her dakika mezar taşlarıyla göz göze geliyordu. Çocukluktan itibaren hayatla ölümün göz göze ve iç içe yaşandığı bir dünyanın içinden geçerek bir gün kendisinin de sakin bir şekilde bu yatanların arasına katılacağını her insan bilinçaltına zorlanmadan kabul ettirmiş olduğu için ölümden dehşet duymuyordu.

Bursa'daki toplam hazire sayısının 153 olduğu ifade edilebilir. Hazireleri tanımlama kriterine bağlı olarak bu sayının değişebilmesi olası olsa bile sonuç fark etmeyecektir. Söz konusu 153 hazirenin 55 tanesi günümüzde mevcut değildir. Hâl-i hazırda Bursa'da bulunan hazire sayısı 98'dir. Ancak bunların da büyük bir kısmında zaman içinde yapılan definler ve taşlar kaybolmuş, bazılarında sadece sembolik bir veya iki taş kalabilmiştir².

Osmanlı dönemi şehirlerinde hazirelerin oluştuğu en önemli mekânlardan biri cami ve mescitlerdir. Söz konusu hazirelerin oluşumunda genellikle camiye yaptıran kimsenin türbesinin bahçede olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece zamanla türbe etrafında definler olmakta ve caminin veya mescidin haziresi teşekkül etmektedir. Bursa'da selatin camileri denilen camilerin etrafında bir hazirenin genellikle oluşmadığı görülmektedir. Muradiye Camii'nin çok özel durumu ise orayı bir türbeler semti yaparak hanedan mensuplarının maceralı hatta kanlı bir dünya tecrübesinden sonraki ebedî uykularını uyudukları sakin bir bahçe halinde şekillendirmiştir. Bahçenin girişinde bulunan orta büyüklükteki hazire ise oldukça geç tarihlerde teşekkül etmiş ve çoğunluğu camide görevli kişilerin medfun olduğu bir mezarlıktır.³

Muradiye Camii veya Türbeler bölgesi olarak bilinen Sultan II. Murad Külliyesi içinde türbelerin içinde kabirleri bulunan şahsiyetler şunlardır:

II. Murad Türbesi: Muradiye Külliyesi'nin türbeler topluluğu içindeki en görkemli yapıdır. Türbede 1451 tarihinde vefat eden Sultan II. Murad vasiyeti gereği türbede tek başına defnedilmiştir.

² Bedir Mermutlu-Hasan Basri Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011, s. 15-16; Mehmed Şemsetdin Ulusoy, *Bursa Mezarlıkları / Göçen Ahbaba Ebced ile Selâm Karâr-ı Şemsi / Misbâr-ı Şemsi*, Haz. Hasan Basri Öcalan / Bedri Mermutlu / Mustafa Kara, Osmangazi Belediyesi Bursa 2022, ss-33-198.

³ Hasan Basri Öcalan, "Muradiye Camii Bahçesindeki Mezarlar", *Bursa Muradiye Semti*, ed. Raif Kaplanoğlu-Aziz Elbas, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 68.

Şehzade Alâaddin Ali Türbesi: Sultan II. Murad'ın oğludur ve 1442 yılında, babasından önce vefat ettiğinde bu türbeye defnedilmiştir.

Cariyeler (Saraylılar) Türbesi: Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Mahidevran Hatun'un halaları olan Âkile Hatun ve Bosfor Belkıs Hatun medfundur.

Cem Sultan Türbesi: Türbe içinde yer alan dört adet mermer sandukada, Şehzade Mustafa, II. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah (v. H. 890 / M. 1485), Şehzade Cem ve yine II. Bayezid'in oğlu Şehzade Alemşah (v. H. 909 / M. 1503) medfundur.

Ebe Hatun Türbesi: Fatih Sultan Mehmet'in ebesi Gülbahar Hatun'a izafe edilmektedir.

Gülruh Hatun Türbesi: II. Bayezid'in eşi, Şehzade Alemşah ile Kamer Sultan'ın annesidir.

Gülşah Hatun Türbesi: Fatih Sultan Mehmet'in eşi ve Şehzade Mustafa'nın annesidir.

Hüma Hatun Türbesi: Sultan II. Mehmet tarafından annesi için inşa edilmiştir.

Mükrim Hatun Türbesi: Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehinşah'ın hanımı ve Şehzade Mehmet'in annesi Mükrim Hatun'a (v. 1517) atfedilmektedir.

Şehzade Ahmet Türbesi: Türbede Şehzade Ahmet, annesi Bülbül Hatun, kardeşi Şehinşah, Şehinşah'ın oğlu Mehmet ve Yavuz Sultan Selim'in kardeşi Şehzade Korkut medfundur.

Şehzade Mahmut Türbesi: Sultan II. Bayezid'in, Manisa'da vali iken H. 912 / M. 1506 yılında vefat eden oğlu Şehzade Mahmud bu türbede medfundur.

Şehzade Mustafa Türbesi: Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu olan Şehzade Mustafa (v. H. 960 / M. 1553) ve annesi Mâhidevran Hatun ve Şehzade Bayezid'in oğlu Ahmet medfundur.

Şirin Hatun Türbesi: Sultan II. Bayezid'in eşi ve Şehzade Abdullah'ın annesi olan Şirin Hatun medfundur.

Selatin camileri dışında Bursa'daki diğer cami ve mescitlerdeki hazireler çok daha zengindir. Söz konusu hazirelere verilecek en önemli örnek Üftade Camii haziresidir. Cami bahçesinde iki bölümden oluşan hazireye birçok kimse defnedilmiş ve bunların mezar taşları büyük oranda günümüze kadar gelmiştir. Buraya defnedilen Mehmed Muhyiddin Üftade'nin torunu Kutub İbrahim Efendi (v. Ramazan 1089/Ekim 1678) ile daha sonra taşı Türk İslâm Eserleri Müzesi'ne taşınan Hattat ve şair Nevres-i Kadîm (v. 1175/1762) en dikkate değer olarak yazılması gereken iki kişidir⁴.

Bursa'da Timurtaşpaşa Camii altı şadırvan üstü minare olarak kendine has bir mimari tarzı ile Osmanlı devrinin en önemli devlet adamlarından Timurtaş Paşa tarafından yaptırılmıştır. Caminin hemen doğusunda yer alan haziresi son yıllarda elden geçirilmiştir. Hazirede yer alan Umur Beyoğlu Timurtaş Paşa'ya ait taş XV. yüzyılın hemen başına tarihlenen erken dönem mezar taşlarının en güzel örneklerinden biridir. Diğer taraftan hazireye aynı aileden birçok kimse defnedilmiş ve taşları da Osmanlı klasik dönemine ait olarak günümüze kadar gelmiş güzel örneklerdir.⁵

Cami ve mescitlerin dışında hazirelerin yer aldığı diğer önemli bir yapı kategorisi dergâhlardır. Tasavvuf hayatının yoğun şekilde yaşandığı bir şehir olması nedeniyle Bursa'nın tarihten gelen bu özelliği hazire varlığına da etki ederek İstanbul ve Bursa'daki

⁴ Mermutlu-Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, s. 444.

⁵ Mermutlu-Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, s. 296.

hazirelerin önemli bir kısmının tekke bahçelerinde teşekkül etmesine neden olmuştur. Tekkelere ait hazirelerin genel şehir tarihi bakımından ifade ettiği değer yanında tasavvuf tarihi için taşıdığı değer önemi kuşkusuzdur. Tarikat adamları her yerde olduğu gibi Bursa'da da dönemlerindeki kültürel ve sanatsal faaliyetin önde gelen isimleri oldukları için şehir tarihinde güçlü izleri bulunan kişilerdir. Bunların kimlikleri ve tarihsel kişilikleri ile ilgili olarak mezar taşlarında ihmal edilmemesi gereken bilgilerin yer alacağı doğaldır. Bursa'nın geçmişinde kurulan yüzlerce dergâhın hemen tümünün yakınında hazire bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fetih'ten hemen sonra kurulan dergâhların bânileri kurdukları dergâhın bahçesine defnedilmiş ve böylece yavaş yavaş etraflarında hazire oluşmaya başlamıştır. Bursa'nın manevi mimari sayılan Emir Sultan türbesi etrafında böyle bir mezarlık erken dönemden itibaren oluşmuş, bu konuda aşağıda ayrıca bilgi verilecektir.

XVII. asır mutasavvıflarından İsmail Hakkı Bursevî'nin Reyhan mahallesinde yaptırdığı dergâhın kible tarafında yer alan mezarının etrafında küçük bir hazire oluşmuş ve çok güzel mezar taşı örnekleri ile günümüze kadar gelmiştir. Hazirede Bursevî'nin (v. 1137/1725) yanı sıra, eşi Ayşe Hatun (v. 1160/1747), Dergâhın şeyhlerinden Şeyh Mehmed Hikmet Efendi (v. 1160/1747), Şeyh Mehmed Emin Efendi (v. 1232/1232), Şeyh Hacı İsmail Efendi (v. 1313/1896), Edremid Havran Eşrafından Hacı Ahmed Efendi (v. 1313/1896) ve Trablusgarp Mollası Eğercizâde Hacı Hakkı Efendi (v. 1324/1906) gibi kimselerin kabirleri yer almaktadır⁶.

Adını Zeynüddin Hafî'den alan Zeyniyye Tarikatının Bursa'daki en erken ve en büyük dergâhı, XV. yüzyılda Abdüllatif Kudî tarafından kurulmuştur. Emirsultan semtinin hemen yanında Zeyniler Mahallesi'nde kurulan dergâhın etrafında zamanla büyük bir mezarlık oluşmuş, Abdüllatif Kudî'nin türbesinin yanı sıra Fatih Sultan Mehmed döneminin önemli âlimlerinden Molla Hüsrev (v. 886/1481) ile meşhur âlim ve şâir Hayâlî (v. 875/1470) de söz konusu mezarlığa defnedilmişleridir. Zeyniler Mezarlığı'nda Osmanlı döneminin erken dönemine ait mezar taşlarının büyük bir kısmı Muradiye Mezar Taşları Müzesi'ne taşınmıştır. Örneği zor bulunabilen bir tarih müzesi olduğu halde, bu mezarlıkta bulunan 1400 mezar taşından⁷ geriye sadece bir harabe kalmıştır. Mahallede yaşayan yaşlıların ifadelerine göre 1935 yılı civarında devlet görevlisi olduğu anlaşılan bir kişinin nezaretinde buradan kırk at arabası dolusu taş taşınarak götürülmüştür. Kırk araba dolusu taşın nereye götürüldüğü hakkında bir kayıt elimizde olmamakla birlikte, en iyi niyetle, bu taşların müzede koruma altına alınmak üzere taşındığı düşünülebilir. Taşların bir kısmı müzeye nakledilirken, müzeye nakledilenler dışındaki taşların kendi kaderine terk edilerek gözden çıkarıldığı anlaşılmaktadır; nitekim sonucun böyle olduğunu Zeynilerdeki perişanlık ispat etmektedir. Mezarlıkta dikkat çeken en önemli hususlardan biri de Zeyniyye Tarikatına mensup mezar taşlarının farklılık göstermesidir. Üçgen şeklinde bir form olarak tasarlanan söz konusu taşların yazıları da oldukça girifttir.

Hazirelerin bulunduğu üçüncü yapı türü olan mektepler ya da muallimhaneler hem sayıca hem de içerdiği mezar sayısı bakımından mescit ve dergâh hazirelerinden sonra

⁶ Mermutlu-Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, s. 356.

Mehmed Şemseddin Ulusoy, *Bursa Dergâhları Yadiğâr-ı Şemsi*, Haz.: Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2021, s. 351.

gelmektedir. Bursa özelinde yapılan bir araştırmada haziresi olduğu tespit edilen mektep ve muallimhane sayısı 16'dır. Az sayıda da olsa mekteplerde hazire bulunduğu halde medrese binalarında, istisnaları dışında, hazire bulunmamasına dikkat çekmek yerinde olacaktır. Ortasında bir avlu bulunan medresenin klasik mimari yapısında hazire alanına yer verilmediği halde mekteplerin daha serbest yapısı içinde hazire yer alabilmiştir.

Bursa Mezarlıkları

Mezarlık kelimesi, Arapça “**ziyâret**” kökünden gelen ve “ziyaret mekânı, ziyaret alanı ve yeri” gibi anlamlara gelen **mezâr** kelimesinden Türkçe “lık” ekiyle türetilmiş bir yer adıdır. Arapça'da “ölünün gömüldüğü yer” mânasındaki **kabir** ve **medfen** karşılığında Farsça ve Türkçe'de mezar kelimesi daha yaygın olarak kullanılmıştır. Mezarlığın eş anlamlısı olarak Arapça'da **makber** veya **makbere** (kabirlerin bulunduğu yer), Farsça'da ise **mezârât**, **kabristân**, **gûristân** gibi terimler kullanılmaktadır. Bunlarda kabristân günümüz Türkçesinde de zaman zaman kullanılmaya devam etmektedir. Önemli kişilerin mezarlarına veya mezarlarının bulunduğu yere **ravza**, **meşhed**, **kubbe**, **türbe** ve **kümbet** gibi isimler verilmiştir.

Osmanlılar ile birlikte mezarlık kültürü daha da gelişme göstererek, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük şehirlerde oluşan mezarlıklar bu konuda büyük bir fikir verebilir. 1326 tarihinde Orhan Gazi tarafından fethedilen ve başkent olarak belirlenen Bursa'da zaman içinde hazireler dışında birçok mezarlık alanı oluşmuştur. Bunlardan bir kısmı halen defin yapılan ve kısmen günümüze kadar gelebilen Pınarbaşı, Emirsultan ve Alacahırka mezarlıklarıdır. Diğer taraftan bir kısmı da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Deveciler, Şehreküstü, Yeniyer ve Kurdoğlu mezarlıkları bunlara örnektir. Ahmetpaşa (Arabayatağı) Mezarlığı ise mevcut olduğu halde Osmanlı devri tarihi taşlardan hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır.

Pınarbaşı Mezarlığı

Bursa'da fetihten hemen sonra kurulan en erken tarihli mezarlık Pınarbaşı Mezarlığı'dır. Bir rivayete göre Bursa'nın fethinden önceki yıllarda şehrin tekfurunun biricik kızı amansız bir hastalığa yakalanır. Memleketin tabipleri kızcağızın derdine çare bulamadıkları gibi dışarıdan getirtilen tabipler de bir çare bulamazlar. Tekfur, çok sevdiği kızının hastalığı karşısında çaresiz kalmanın ıstırabıyla kıvrınmaktayken Şemseddin Hindî adlı biri şehre gelir. Tekfurun kızının dermansız bir hastalığa yakalanmış olduğunu duyunca kızı görmek ister. Tekfur, kızının hastalığını tedavi ettiği takdirde Şemseddin Hindî'ye her ne isterse vereceğini söyleyerek Şemseddin Hindî'ye, kızını görmesi için müsaade eder. Şemseddin Hindî kızı muayene ettikten sonra tedavisinin mümkün olduğunu ve hemen tedaviye başlayabileceğini bildirir. Gerçekten de bir süre sonra tekfurun kızı iyileşmiştir. Bu sonuca çok sevinen tekfur Şemseddin Hindî'ye, “Dile benden ne dilersen!” deyince Şemseddin Hindî, Pınarbaşı'nda bulunan saray bahçesini istediğini söyler. Neden başka bir şey değil de tekfurun çok değer verdiği ve çeşit çeşit çiçeklerin yetiştiği bu bahçeyi istediği Şemseddin'e sorulunca, “Burasını can bahçesi yapacağım” diye cevap verir. Şemseddin kendisine verilen bahçenin karşısında bir zaviye yapar. Bursa bir süre sonra Orhan Bey tarafından fethedilince tekfurun kendisine hediye ettiği bahçeyi ise Müslüman mezarlığı olarak bir can bahçesi haline getirmeye başlar. Şemseddin

Hindî'nin zaviye olarak yaptırdığı binanın Hindîler Kalenderhanesi, can bahçesi haline getirdiği bahçenin de Pınarbaşı Mezarlığı olduğu söylenir. Pınarbaşı Mezarlığının Bursa'daki en eski Müslüman mezarlığı olduğu, oradan getirildiğini tespit ettiğimiz ve hâlen Muradiye bahçesinde bulunan taşlardan anlaşılabilir. Sanduka şeklindeki bu taşlar on dördüncü yüzyıl son çeyreğine ait olup Bursa'nın en eski mezar taşlarıdır⁸.

Pınarbaşı Mezarlığı'na Bursa'nın fethinden hemen sonra definler yapılmıştır. Yeşil'deki Türk İslâm Eserleri Müzesi bahçesinde bulunan Emir Üveys'e ait 1377 tarihli taşın da Pınarbaşı mezarlık bölgesinden getirilme mezar taşlarından biri olması Pınarbaşı bölgesinin Müslümanların ilk mezarlık alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Pınarbaşı Mezarlığı erken dönem taşlarından bir kısmı da Muradiye Açık Hava Müzesi'ndedir. Burada sergilenen ve XIV. yüzyıla ait olduğu tespit edilen sanduka tipli mezar taşlarının büyük bir kısmının Pınarbaşı Mezarlığı'ndan buraya taşındığı bilinmektedir. Bu taşlardan biri 788/1386 tarihinde vefat eden Ahi Muhammed b. Hasan'a ait sanduka tipli mezar taşıdır.

Pınarbaşı Mezarlığı, sadece en eski mezarlık olmakla kalmayıp bağrında barındırdığı kimselerin memleket ve meslek çeşitliliği bakımından da önem arz etmektedir.

Büyük bir kısmı şu anda sınırlarımız dışında kalan, ama dün bir ilçe veya ilimiz ve halen gönül coğrafyamızın bir parçası olan şehir ve memleketlerden gelen birçok kimse bu toprakların bağrında yatmaktadır. Pınarbaşı Mezarlığı'nda medfun olan kimselerin bir kısmının geldiği memleketleri şu şekildedir: Babadağ, Banyaluka, Batum, Bilecik, Bosna Hersek, Buhara, Burgaz, Cumabala, Çay, Dağıstan, Diyarbekir, Edirne, Harput, Hasköy, İskilip, İstanbul, İzmir, İzmit, Kalkandelen, Karaman, Kazan, Kırım, Konya, Koşukavak, Mihaliç, Nevesin, Pazarcık, Priştine, Samako, Sarybosna, Selanik, Susurluk, Şam, Şirvân, Usturmca, Üsküp, Vidin, Yenipazar.

Pınarbaşı Mezarlığı'nda; Asker, Baytar, Askeri Kaymakam, Aşçıbaşı, Azepeçi, Başmühendis, Bezzaz, Binbaşı, Börekçi, Camcı, Cizyedar, Çukadar, Debbağ, Defterdâr, Dikici, Düğün Aşçısı, Eczacı, Kâtip, Talebe, Subay, Tüccar, Kapıcıbaşı, Müteveli, Haffâf, Kaymakam, Fesçi, Eşraf, Müezzîn, Yeniçeri, Voyvoda, Mutasarrıf, Tabip, Çavuş, Şehremini, Türbedar, Emanetçi, Muhtab, Attar, Celep, Çiltçi, Bakkal ve Kasap gibi meslek grubu mensuplarının kabirleri/taşları mevcuttur. Diğer taraftan birer vesile ile gönderme yapılan meslekler de vardır: Sadrazam, Sahhaf, Çadircıbaşı, Tapu Müfettişi, Perdah Ağası, Saraylı, Meczip, Mumcu, Mütessellim, Muallim-i Sıbyan, Börekçi, Kebapçı, Azepeçi, Ekmekçi, Helvacı, Çakılcı, Mühendis, Bursa Hazinedarı, Camcı, Memur, Zahirici, Semerci, İplikçi, Marpuççu, Nakkaş, Ders Nazırı, Berber, Katırcı, Salıcı, Esnaf, Yağlıkçı, Havlucu, Kumaşçı Kethüdası, Zaptiye Nazırı, Şehir Kethüdası, Mizan-ı Harir Emîni, Çerkes Emîri, Vekilharç, Cebeciler Başhalifesi, Silahşor, Yaymacı, Kutnucu, Sicil Mümeyyizi, Sekban Bayraktarı, Serdengeçti, Uncu gibi. Mezarlıkta ilmî, kültürel ve sanatsal görev ve faaliyet sahiplerine ait taşlar da bulunmaktadır. Şeyhülislâm, Şeyh, Müderris, Kadı, Müftü, İmam, Müezzîn, Hafız/Kurrâ, Musikişinas, Zâkirbaşı, Mevlidhan ve Hattat bu grupta sayılan kimseler de mezarlıkta medfundurlar.

⁸ Hasan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu, *Tarihi Bursa Mezarlıkları III Pınarbaşı Mezarlığı*, cilt 1, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2016, s. 11.

Pınarbaşı Mezarlığı barındırdığı tarikat mensubu kimselerle de büyük bir çeşitlilik arz etmektedir: Burada Mevlevî, Nakşî, Halvetî, Mısırî, Sa'dî, Celvetî, Kadirî, Rifaî, Uşşâkî, Halidî, Bektaşî, Bayramî ve Şazeli tarikat mensuplarına ait mezar taşları vardır⁹.

Emirsultan Mezarlığı

Bursa'da Pınarbaşı Mezarlığı'ndan sonra oluşan en önemli kabristan ise Emirsultan Mezarlığı'dır. Aslen Buharalı olup Yıldırım Bayezid döneminde Bursa'ya gelip yerleşen ve sultanın kızı Hundî Hatun ile evlenerek saraya damat olan Mehmed Şemseddin Buharî, halk arasında Emir Sultan diye şöhret bulmuş ve 1429 tarihinde vefat ettiğinde Bursa'daki camisinin bahçesinde yer alan türbesine defnedilmiştir. Zamanla cami ve türbe etrafında büyük bir mezarlık oluşmuş ve özellikle de maneviyatlı bir yer olması düşünüldükçe oluştuğu tarihten günümüze kadar, ölümlerin defnedilmesinde İstanbul'daki Eyüpsultan gibi tercih edilen bir yer olmuştur¹⁰.

Altı yüz yıla yaklaşan varlığıyla Emirsultan Mezarlığı on binlerce, belki yüz binlerce kişiye koynunda yer vermiştir. Defin alanı olarak arazinin izin verdiği ölçüde genişleyen mezarlığa ait elimizdeki detaylı en eski topografik belge 1862 tarihli Suphi Bey haritasıdır. Bu haritada ayrıntılı biçimde gösterildiği haliyle Emirsultan Mezarlığı şimdikiye yakın bir alana sahiptir. Yirminci yüzyıla doğru Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa üzerinde icra ettiği imar düzenlemelerinin daha çok şehrin merkezi kısmında ve batısında gerçekleştiği, bu imar tasarruflarının doğuda ise Namazgâh mahallesine kısmen ulaştığı bilinmektedir. Ancak bu operasyonlardan Emirsultan bölgesinin ve kabristanının etkilendiğine ilişkin bir bilgiye sahip değiliz. Emirsultan Mezarlığı'nı etkileyerek mezarlık alanında bölünmelere, yok olmalara ve yer değişikliklerine neden olan girişimler yirminci yüzyılın muhtelif yıllarında meydana gelen genellikle yol açma faaliyetlerine bağlı uygulamalardır. Bu uygulamalar sonucunda bazı mezar taşları mezarlığın başka bölgelerine taşınarak yer değişikliğine uğramış, büyük bir kısmı da çeşitli şekillerde yok olmuştur.

Emir Sultan Camii batı duvarına bitişik pafta “Emir Sultan Dergâhı'nda görev yapanların defnedildiği kısım olması hasebiyle “hulefâ kabristanı” denilmektedir. Bu I. paftaya; yakında bulunan Kara Abdurrezzak Dergâhı şeyhi Mehmed Tefik Efendi (v. 1324/1906), Alay Kumandanı Mehmed Derviş Paşa (v. 1317/1899), Bidayet Mahkemesi Reisi Hayrullah Nedim Efendi (v. 1310/ 1892), Batum Emirlerinden Hamid Beyzâde (v. 1323/1905), Bursa Ticaret Odası'nın Kurucusu Burdurlu işadamı Osman Fevzi Efendi (v. 1336/1920), Emینیye Dergâhı şeyhlerinden Âgâh Efendi (v. 1334/1919) ve Bahaeddin Efendi (v. 1313/1895), Bursa valisi Halil İbrahim Paşa (v. 1265/1849), Emir Sultan Dergâhı şeyhlerinden Ahmed Efendi (v. 1262/1846), Emin Efendi (v. 1316/1898) ve Şeyh Lütfullah Efendi (v. 1160/1747), Şeyhülislam Mehmed Emin Efendi (v. 1191/1777) ile Emir Sultan Camii'nde görev yapan imam ve müezzinler ve başka kimseler defnedilmiştir.

Emir Sultan Camii batı kapısı girişinde yer alan II. paftada Şeyhülislam Karaçelibzâde Hüsameddin Efendi'nin (v. 1007/1598) görkemli mezarı merdiven başında dikkat

⁹ Pınarbaşı Mezarlığı'nda medfun olanların meslekleri ve memleketleri hakkında şu eserin “Dizin” bölümüne bakılabilir: Hasan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu, *Tarihi Bursa Mezarlıkları III Pınarbaşı Mezarlığı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2016, cilt:1, ss. 516-524; cilt 2, ss. 424-436.

¹⁰ Bedri Mermutlu- Hasan Basri Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları II Emirsultan Mezarlığı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2012, s. 13.

çekmektedir. Halep ve Sayda'da valilik yapan Beylanlı Mustafa Paşa da (v. 1271/1855) bu bölgede medfundur. Kallavı kavuklu mezar taşı ile vezir Hacı Mustafa Paşa (v. 1191/1773), Mekke Şerifi Abdülmuttalib'in oğlu Şerif Müsâid Paşa (v. 1313/1901)¹¹

Camiin kuzeybatısında yer alan bu paftada bulunan mezarlar, taşlarıyla birlikte Münzevi Dergâhı'ndan buraya nakledilmiştir. On yedi isme ait on iki taş, dergâh binasının yıkılması sırasında yerlerinden alınarak Emirsultan Mezarlığı'nda şebeke içindeki şimdiki yerlerine getirilmişlerdir. Söz konusu dergâhın kurucusu Münzevî Şeyh Abdullah Efendi (v. 1210/ 1785) 1787 tarihinde bir vakfiye ile Ulucami'de hünkâr mahfili altındaki odada bir kütüphane kurmuş ve buraya farklı ilim dallarından birçok kitap vakfetmiştir¹².

Mezarlığın en görkemli taşı Hocazade Muslihuddin Efendi'ye aittir. Bursa'da yaklaşık olarak 838/ 1434 tarihinde doğmuştur. Tüccar bir ailenin çocuğu olduğundan o dönem tüccarlara "hoca" dendiğinden "Hocazâde" diye meşhur olmuştur. Ancak kendisi babasını ticaretle meşgul olma isteğine karşı çıkarak kendini ilme vermiştir. İlim tahsilinden sonra Sultan II. Murad tarafından Kestel kadılığına, ardında da Eseye Medresesi müderrisliğine getirilmiştir. Çeşitli medreselere görev yapan Hocazâde, Fâtih'in isteği üzerine *Tehâfütü'Felâsife* adlı eserini kaleme almıştır. 839/1488 tarihinde vefat eden Hocazâde Emirsultan Mezarlığı'na defnedilmiştir. Başta kelim ve felsefe olmak üzere ardında birçok eser bırakmıştır¹³.

Söz konusu mezarlığa; Ardahan, Atpazarı, Beykoz, Beylan, Dağıstan, Geyve, Girit, Harput, Isparta, Karaferye, Karahisar, Kavala, Kayseri, Kırım, Kilidbahir, Lofça, Mısır, Prizren, Rusçuk, Şumnu, Tırnova ve Vidin gibi şehir ve yerleşim birimlerinden Bursa'ya gelip, burada vefat edenler defnedilmiştir.

Emirsultan Mezarlığı'na defnedilenlerin çok farklı unvan ve mesleklere sahip olduğu görülmektedir. Arakiyeci, Alaybeyi, Alay İmamı, Alay Kumandanı, Anahtar Ağası, Askeri Kassam, Âşâr Başkâtibi, Attar, Bezci, Bakkal, Baş Müdür, Başkâtib, Belediye Reisi, Berberbaşı, Binbaşı, Cambaz, Çeşmeci, Çıkırcı, Çiçekçi, Çukacı, Debbağ, Doğramacı, Doktor, Dahiliye Nazırı, Dava Vekili, Defterdar, Dellâl, Ekmekçi, Elektrikçi, Emirülhac, Evkaf Muhasebecisi, Fabrikatör, Fes Ustası, Fihrist Kâtibi, Gazeteci, Haffaf, Hakim, Harem ağası, Hastahane Müdürü, Hatib, Hattat, Hazinesdar, Hesap Memuru, İdadi Müdürü, İmam, Kadı, Kaşıkçı, Keresteci, Krepci, Kağıtçıbaşı, Kasap, Kâtip, Kaymakam, Kazasker, Kazmirici, Kethüda, Kiraat âlimi, Kısahan, Kolağası, Komiser Muavini, Krepci, Kumandan, Kutucubaşı, Kütüphaneci, Mirahur, Müneccim, Maarif Müdürü, Mabeynci, Mahkeme Başkâtibi, Mahkeme Reisi, Muallim, Mahyacı, Mal Müdürü, Mebus, Meclis Azası, Mekteb Hocası, Mevlidhan, Mirahur, Mirliva, Muhabere Memuru, Muhasebeci, Musikişinas, Mutasarrıf, Müderris, Müellif, Müezzin, Müfettiş, Müftü, Mühendis, Mühürdar, Mülazım-ı Evvel, Mümeyyiz, Müsellim, Müşavir, Müşir, Müteahhid, Mütessellim, Mütvellî, Nâib, Nakib, Nazır, Nakibüleşraf, Nüfus Nazırı, Orman Müfettişi, Reisülküttâb, Reisülmüderrisîn,

¹¹ Müsâid Paşa'nın oğlu Şerif Mesud Bey, bir müddet kaldığı Mekke'den Bursa'ya geldiğinde babası, kardeşi Said Bey, babaannesi Hacer Hanım'ın mezar taşlarında yazılan ayet, tarih ve isim kısmı hariç diğer yazıları kazımıştır.

¹² Abdullah Münzevî'nin kurduğu kütüphane için bakınız: Hasan Basri Öcalan, "Bursa Ulucami Kütüphanesi", *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa il Özeli İdaresi, Bursa 2009, ss. 123-131.

¹³ Hocazâde Sempozyumunun tebliğleri basılmıştır. *Uluslararası Hocazâde Sempozyumu (22-24 Ekim 2010 Bursa) - Bildiriler*, Ed. Tevfik Yücedoğru-Orhan Ş. Koloğlu-U. Murat Kılavuz-Kadir Gömbeyaz, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011.

Sahhaf, Silacı, Sefir, Serbaytar, Silahşör, Silahdar, Surre-i Hümayun Emini, Şair, Şekerci, Şeyhülislam, Tabur Kumandanı, Tahıl Memuru, Tahrirat Müdürü, Takyeci, Tüfekçi, Yorgancı, Telgraf Başmüdürü, Terzi, Teşrifatçı, Tren Hattı Müdürü, Tüccar, Tüfenkçi, Türbedar, Vaiz, Vali, Vekilharç, Yağlıkçı, Yeniçeri Ağası, Yüzbaşı, Zabit ve Zâkirbaşı söz konusu meslek ve unvanlara sahip kimselerdendir.

Emirsultan Mezarlığı, tarihte olduğu gibi bugün de defin için en çok itibar edilen mezarlıktır. Bursa'nın itibar sahibi kimselerin, ileri gelen ailelerin burada özel ayrılmış mezar yerleri bulunmaktadır.

Alacahırka Mezarlığı

Bursa'da halen definlerin yapıldığı tarihi mezarlıklardan biri de Alacahırka Mezarlığı'dır. Bursa Hisarı'nın Zindankapı çıkışı tarafında yer alan mezarlıkta zamanla ortadan kaldırılan Zindankapı Mezarlığı'ndan kimi mezar taşları da buraya taşınmıştır. Özellikle Bursa'da esnaf kesiminden kimselerin defnedildiği mezarlık Emirsultan ve Pınarbaşı mezarlıklarına göre oldukça küçüktür. Ancak günümüzde halen definlerin yapıldığı yanındaki şehitlik ile dikkat çeken bir mezarlıktır.

Yok Olan Mezarlıklar

Bursa'da birçok mezarlık yok edilmiştir. İlk sistematik mezarlık katliamının Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği zamanında yapıldığı bilinmektedir. Bu uygulama daha sonra gelenek halini alarak, her gelen göçmen kabile için bir mezarlık alanı yok edilmeye başlanmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın Hudavendigâr Valiliği görevinden azline (alınmasına) gösterilen nedenler arasında “muhacirlerin iskânına elverişli başka yerler varken kabristana iskân etmiş ve makberelerin bir kısmına da hastane, kahvehane ve gazino yaptırmış olması” sayılmaktadır¹⁴.

Deveciler Mezarlığı

Bursa'da günümüze gelmeyen en büyük mezarlıklardan biri Deveciler Mezarlığı'dır. Osmangazi ilçesi Demirtaş Meslek Lisesi ve civarında oluşan mezarlığa zaman içinde Bursa'nın önde gelen ilim adamlarının yanı sıra birçok devlet adamı ve sanatkâr da defnedilmiştir. Ancak mezarlıktan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır.

Deveciler Mezarlığı'nın yok edilme hikâyesi üzerine, A. Süheyl Ünver'in “Bursa'da Deveciler Kabristanı Ne Oldu?” başlıklı yazısından bir bölümü paylaşmakta yarar görüyoruz:

“Bir hastaya çağrılmam dolayısıyla 22 Teşrincevel 1944 de Bursa'ya gitmiştim. Üzüntülü, hastamı bir gün sonra sabahleyin bir defa daha gördükten sonra şoföre Timurtaş camiine götürmesini söyledim. Camiin dikkate değer altı kaideli bir kubbe üstündeki minaresini ve camiin eski yerlerini dolaştım. Bahçesindeki mezarlığında Türk hak sanatının taşlarda harikalarını hayretlerle seyrettim.

Dönüşde delilim olan arkadaşşıma, “Deveciler kabristanı nerededir?” diye sordum. Tam önünden geçiyormuşuk. Meyva hali önünde ve 30 metreden fazla genişletilen yolun karşısında

¹⁴ Semavi Eyice. “Mezarlıklar ve Hazinele”, *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 130.

biçimsiz ve bitmemiş bir çocuk bahçesini göstererek buraları dedi: Eski büyük ağaçları kestiler, şu gördüğünüz fidanları diktiler, daha büyüymedi. Karşısına meyva hali yaptılar. Hiç de özenilmiş bir binası yok. Çocuk bahçesini bitiremediler, uğurlu olmadı, diye ilâve etti.

Mezar taşlarının yok edildiğini ve pek az bir kısmının nakledildiğini yer tesbit edilmiyerek ve kime ait oldukları tasrih olunmıyarak parça parça Yeşil Medresesinde kurulan müzenin bahçesine nakledildiğini arkadaşım rahmetli Kâmil Kepecioğlu hikâye etmişti.

Hakikî icabında bir mezaristanın hal yapılmasına, arasından geçen yolun genişletilmesine karar verilebilir. Buna itiraz ederek bir gerilik gösterecek değiliz. Ben bu kadar ileride düşünürken buna karar verenler ve bu kararı tatbik eden kimseler keşke gerilik göstermeyerek bunları bir tarih heyetine tetkik ettirip tarihe o mezarlığı mal ettirmiş olsalardı vatana unutulmaz bir hizmet yapmış olurlardı. Mani olurlar diye bu yapılmamış ve memleketin seferber olacak ilim muhitine haber bile verilmemiştir.

Şimdi biz; Deveciler mezarlığında kimler medfun imiş, nereden nakledildiği bile malûm olmıyan müzedeki taşlardan mı öğreneceğiz, yoksa Bursa hakkında yazılmış tarihlere mi baş vuracağız?

Muradiye türbelerini dolaşırken 1931 senesinde bahçede geniş bir altı köşe duvarla çevrili çukurların birisinin sacdan levhası üzerinde falan kabristandan nakledilen kemiklerdir, yazısını görmüş ve bunu yapmakla büyük bir marifet gösterdiklerine inanan insanlara acımıştım. Müsterih olsunlar son 1944 ziyaretimde bu sacların da çürüdüğünü gördüm, artık onların duvarları da mânâsız bir yer işgal etmekle kalmış. Devecilerin kemikleri de buraya iş olsun diye nakledilmişse, şimdi o da göçüp gitmiştir.

İşte o Deveciler kabristanı zamanında bir medrese de varmış, yıktırılmış, hattâ ismini hatırlıyanlar yok. Kâmil Kepecioğlu'na göre ulemadan Kara Hasan Paşa yaptırmıştır. Meşhur Molla Fenari'nin dostu ve şerikidir. Önce ulemadandır. Sonra vezir olmuştur. Vefatında bu medreseye gömülmüştür. Her veçhile mükemmel bir insan imiş.

Deveciler mezarlığı bir zamanlar Bursa'nın büyük ölülerinin adeta bir Panteonu imiş. Gömülenlerin isimlerinden onu öğreniyoruz. Fakat bunlar hep ekâbir ve ulema sınıfıdır ki eserlere geçmiş, yalnız şahsiyet sahibi olup da servet dolayısıyla ticaretle meşgul olanlardan bu gibi eserler, bahsetmez. Onların sanat bakımından kıymetli mezar taşları vardır. İşte bunlar hiçbir eser kalmadan kalkmış.

Bursa'ya tetkike gidecekler ebediyen Deveciler Panteonunu bulamıyacaklar, tarih sayfaları arasında sanki Bursa'da hal ve çocuk bahçesi yapacak yer yokmuş gibi orasını kaldıranları iyi düşünmiyerek dolaşacak ve yaptıkları yeni halin yaşamadığını, bu yüzden orasının da düzeltilmesinin faidesi olmadığını göreceklerdir. Ben Deveciler Panteonunun yerinden geçerken o kadar üzüldüm ki tarif edemem. O üzüntümü Bursa'ya ait tarihleri karıştırmakla ve Devecilerde medfun olanların isimlerini olsun birer birer bulmakla teselliye gayret edeceğim.

...

Bunları en son 14/9/1945 de gördüm. Burada çocuk bahçesi ve Sanayi mektebi kazıları esnasında kat kat lâhitler, kemikler, kafa tasları ve kırık kitabelerin yüzüstü hallerini gördüm. Eski ağaçlardan eser kalmamış, zamanının valisi ve alâkalılar ağaçları kestirmişler. Bu büyük sahadaki ekâbire yazık olmuş. Hiç lüzumu yokken onların harîmi ismetlerini bozanlara teessürle lanet okumamak kabil değil dedikten sonra bana da artık bu bahs için susmak gerek.”¹⁵

¹⁵ A. Süheyl Ünver, “Bursa’da Deveciler Kabristanı Ne Oldu?”, *Yeni Tarih Dünyası*, Yıl: 1, Cilt: 2, Sayı: 13, İstanbul, 1954, s. 557 vd. Yazıda yazarın diline müdahale edilmemiştir.

Deveciler Mezarlığı'na defnedildiği halde taşı ve mezarı kaybolan bazı kimseler şunlardır:

Hacı Demirtaş (Tanınmış kutniyeci, Demirtaş Mektebi'nin bânisi, v. 916/1510).

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (Şeyhülislâm, müellif, v. 1068/1658).

Şeyh Dabbâğzâde Mustafa Efendi (Halvetî şeyhi, nakkaş, v. 1085/1674).

Sükûnî Mehmed Efendi (Mısırî, Kasım Subaşı Dergâhı şeyhi, büyük alim, v. 1103/1692).

Seyyid Şeyh Abdüllatif Efendi (Za'feranlık Dergâhı şeyhi, boyacı, v. 1118/ 1706).

Sarıcazâde Seyyid İbrahim Efendi, (Musikişinas, mevlidhan, Ulucami hatibi, v. 1121/1709).

Ömer Efendi (Molla-yı cedîd, Çendik, Vaiziye, Hamzabey, Emirsultan, Sultan Orhan, Hudavendigâr, Muradiye müderrisi, v. 1129/1717).

Abdi Efendizâde İbrahim Efendi (Müftü Ahmed Paşa, Vaiziye, Hamzabey, Sultan Orhan, Hudavendigâr, Yıldırım müderrisi, ta'lik hattatı, v. 1164/1751).

Hocazâde Mehmed Efendi (İshak Hocası'nın oğlu; reisü'l-müderrisîn, Kadriye, İsabey, Hudavendigâr, Yıldırım, Sultaniye müderrisi, v. 1173 / 1760).

Sun'ullahzâde Tıbî Mustafa Efendi (Hattat, şair, Orhan Camii imamı, v. 1174/1761).

Şehreküstü Mezarlığı

Bursa'da Şehreküstü meydanı olarak bilinen yerdeki binaların birçoğunun altından da mezarlık vardır. Şehreküstü Mezarlığı olarak bilinen bu mezarlık da zaman içinde tamamen yok edilmiş ve herhangi bir iz kalmamıştır. Mezarlığın olduğu sahada 850/1446 tarihinde vefat eden Bedreddin Pars Bey Zâviyesi ve Türbesinin olmasından hareketle çok erken dönemde etrafında definlerin yapıldığı ve mezarlık oluşmaya başladığı düşünülebilir. Nitekim Şehreküstü Mezarlığı'na defnedilen Can Mustafa'nın vefat tarihinin 1503 olması bu görüşü doğrulamaktadır. 19. yüzyıl sonuna kadar mezarlığa defin yapıldığı kayıtlardan takip edilebilmektedir. Ancak mezarlıktan günümüze ne yazık ki hiçbir taş kalmamıştır. Son zamanlara kadar Pars Bey türbesinin kible cihetindeki boş sahada bir iki kırık taş var idiyse de başka yere nakledildiler. Bu boş sahada mezarlığa defnedilen isimleri tanıtan bir plâket konulması ve sembolik bazı taşların yapılması taleplerimiz yerel yönetimlerce henüz sonuçlanmamıştır. Burada daha önce kabirleri bulunan bazı meşhurlar şunlardır:

Berkzâde Bostan Efendi (Şahinlala, Hançeriye müderrisi, v. 1046/1637).

A'rec Şeyh Mehmed Efendi (Halvetî, Pars Bey Zâviyesi şeyhi, v. 1186/1772).

Seyyid Hacı Hafız Ahmed Efendi (Hattat, müderris, Pars Bey Camii İmam ve Hatibi, Ulucami İmamı, v. 1229/1814).

Sa'dizâde Abdullah Efendi (Molla Fenari, Sarrafiye, Şahin Lala, Sultaniye müderrisi, Ulucami imamı, v. 1238/1823).

Gökmenzâde Hüseyin Rifat Efendi (Arapça, Farsça ve Hendese hocası; Kadirî, Sa'dî, Rüfaî, Halvetî, Nakşî halifesi, Tuzpazarı muallimi, şair, v. 18 Muharrem 1285/11 Mayıs 1868).

Yeniyer ve Kurdoğlu Mezarlığı

Namazgâh'daki Yeniyer Mezarlığı, Kırım göçmenlerine ev yapılmak üzere Ahmed Vefik Paşa'nın emriyle yok edilmiştir. Eski Garaj'ın (şimdi Kent Meydanı) yanındaki ikinci

Yeniyer (Mer'a) Mezarlığı yine Kırım göçmenlerine; Yeşil'e giderken yol üzerindeki Kurdoğlu Mezarlığı ise Yunanistan göçmenlerine yerleşim yeri açmak için yok edildi. Bu üç büyük mezarlıktan günümüze Kurdoğlu mezarlığındaki Nakşi Dede'nin mezarı dışında hiçbir iz bırakılmamıştır.

Bitirirken

Yahya Kemal'e Lizbon büyükelçiliği görevini yaparken, Türkiye'nin nüfusunun ne kadar olduğunu soruyorlar. Yahya Kemal de bir gün, "250 milyon" diyor. "Hazret her halde dilin sürçtü, 25 milyon diyecektin galiba." diye itiraz edenlere; "Yok, yok" diyor, "Dilim sürçmedi biz ölülerimizle yaşayan bir milletiz." Bu durum Müslümanlar için ölüm olmadığını, ölümün mezar taşlarında da ifade edildiği gibi, sadece "*fani dünyadan edebi saraya geç etmek*" olduğu hakikatini dile getirmektedir. Modern dönemlerde mezarlıkların şehir dışına taşınması, ölümü uzak gösterse de ölüm hakikati hiçbir zaman değişmeyecektir. Şehirler kimliklerini sadece var olan eserler ve yaşayan insanlarla değil, bu eserleri var eden kimseler, onların hatıralarını da yaşatmakla kazanırlar.